

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.2.21

Тетяна Нагорняк, д. політ. н.

Юлія Пачос, к. і. н.

Валерія Полторак

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УЧАСТІ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕАЛЬНОГО НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

Tetyana Nagornyak, ScD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6416-5774>

Vasyi` Stus Donetsk National University, Ukraine

Iuliia Pachos, PhD in History

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9579-9764>

Vasyi` Stus Donetsk National University, Ukraine

Valeriia Poltorak

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6007-6945>

Vasyi` Stus Donetsk National University, Ukraine

CIVIL EDUCATION AS A TOOL FOR FORMING PARTICIPATION CULTURE IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING REAL PEOPLE'S RULE IN UKRAINE

The article is dedicated to the analysis of peculiarities of forming the culture of citizen participation in the context of the realization of real people's rule in Ukraine. The relevance of the topic is conditioned by the modern processes of becoming Ukraine as a democratic state, which includes the active involvement of citizens in the social and political life of the country through the realization of the right to govern in the context of the implementation of real people's rule. However, the low legal and political culture of Ukrainian citizens and the lack of elaboration of this political and legal topic indicate the urgent need to research tools for the formation of citizen's culture. This article analyzes the situation with the development of civic education in Ukraine as a tool for forming a culture of citizen participation in the context of people's rule realization, its structure, forms, mechanisms, and successful implementation cases. The relationship between civic education and its influence on the formation of legal knowledge, democratic values, and political and legal orientations is explored.

Keywords: culture of citizen participation, real democracy, civic education, knowledge, skills, attitudes, democratic values.

Постановка проблеми. Сукупність рішень і дій громадянина обумовлені стимулами мінливої соціальної реальності та мотиваціями, що складаються в умовах кризового суспільства і системних ціннісних трансформацій. Абсентеїзм, крайні прояви політичної поведінки, соціальна байдужість, низька правова культура соціуму та правового мислення громадян – наслідки відсутності цілеспрямованої державної політики, що повинна мати на меті – формування суспільства з соціально відповідальним бізнесом, активною громадою, що реалізує своє конституційне право на управління територією, сигнальною функцією ЗВО, що зорієнтовані на запит суспільства і формують (не залежно від фаху) громадянську позицію випускника. Серед державних спроб, у згаданому контексті, слід зауважити на Концепції розвитку громадянського суспільства, що була затверджено у 2018 році

в контексті освітньої реформи в Україні¹. З метою виконання поставлених завдань в Україні активізувався процес впровадження громадянської освіти на всіх рівнях з метою формування культури участі громадян та правової культури суспільства.

Під культурою участі громадян автори розуміють знання і компетентності, достатній рівень правової свідомості та поведінкові практики, що спрямовані на залученість індивідів до процесів прийняття рішень, які є вагомими для здійснення публічності влади і реального народовладдя.

Гостра потреба у формуванні культури участі громадян, яка б включала в себе цінності демократії, знання щодо механізмів участі та формувала поведінкові патерни участі у громадському і політичному житті постала у 2014 році після Революції Гідності. Громадянська освіта є одним з інструментів формування такої культури участі громадян. Так, як в українській політичній практиці лише розпочався процес впровадження громадянської освіти як інструменту формування культури участі громадян необхідно дослідити сутність громадянської освіти, її роль у формуванні культури участі, її механізми формування цінностей, політичних установок та поведінкових патернів та накопичити знання щодо успішних кейсів її реалізації у світовій та українській практиці.

У вітчизняних наукових працях питання громадянської освіти переважно розглядалось з точки зору педагогічної науки та забезпечення світоглядної складової освітнього процесу. Однак, громадянська освіта за своєю суттю є міждисциплінарним простором формування знань, навичок та ставлень та включає: політичну, правову, економічну, педагогічну складові. З одного боку, громадянська освіта в Україні існує у вимірі просування правових, громадянських та політичних знань, формування навичок участі та ставлень відповідального громадянина щодо реалізації народовладдя, а з іншого – у вигляді частини цілеспрямованої політичної діяльності держави. Тому ці питання потребують додаткового вивчення як предмет міждисциплінарного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що різні аспекти громадянської освіти ставали об'єктом зацікавленості представників таких наук, як філософія, педагогіка, право, соціологія, політологія тощо. До ХХ століття питання громадянської освіти переважно знаходилося у філософській площині, де Платон², Ж.Ж. Руссо³, А. де Токвіль⁴, Дж. С. Мілль⁵ трактували громадянську освіту як спосіб виховання громадянина, з метою підтримки суспільного ладу. З середини ХХ століття теоретико-методологічні засади громадянської освіти досліджували представники педагогічних наук, зокрема Ч. Квіглі⁶, М. Брансон⁷, Р. Прат⁸, Г. Берроуз⁹. З точки зору політичної науки громадянську освіту вивчали Ч. Р. Мерельман¹⁰, який розробив класичну типологію громадянської освіти, В. Галстон¹¹, М. Братон, Ф. Алдерфер¹², В. Ланс Беннет¹³, К. Макдоноу та В. Файнберг¹⁴, розглядаючи її вплив на формування культури участі.

¹ Розпорядження про Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні 2018 (Кабінет Міністрів України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>> (2019, грудень, 30).

² Платон (1986). *Диалоги*. Москва: Мысль.

³ Руссо, Ж.Ж. (2016). *Еміль, или о воспитании*. Москва: Мультимедийное издательство Стрельбицкого.

⁴ Токвиль, А. Демократия в Америке. *Электронная библиотека*. <https://www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democracy_1.pdf> (2020, січень, 16).

⁵ Мілль, Дж.С. *О свободе*. In *Liberty*. <<http://old.inliberty.ru/library/491-o-svobode>> (2020, січень, 16).

⁶ *Енциклопедія освіти* (2008). Київ: Юрінком Інтер.

⁷ Branson, M. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. *Center for Civic Education*. <https://civiced.org/papers/articles_role.html> (2020, січень, 16).

⁸ Pratte, R. (1988). *The Civic Imperative: Examining the Need for Civic Education*. *Advances in Contemporary Educational Thought Series*. New York: Teachers College Press.

⁹ Burroughs, G. (2010). *Civic education among historically marginalized youth in an urban setting: promising practices: dissertation, Doctor of Education*. New Brunswick.

¹⁰ *Contemporary Youth Culture: An International Encyclopedia* (2006). Westport: Greenwood Press.

¹¹ Galston, William A. (2001). Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education. *Annual Review of Political Science*, 4, 217-234.

¹² Michael, B., Alderfer, Ph., Bowser, G., Temba, J. (1999). The Effects of Civic Education on Political Culture: Evidence from Zambia. *World Development*, 27, 807-824.

¹³ Bennett, W. *Lance Changing Citizenship in the Digital Age*. OCED. <<http://www.oecd.org/education/ceri/38360794.pdf>> (2020, січень, 19).

¹⁴ McDonough, K., Feinberg, W. (2003). *Citizenship and education in liberal-democratic societies: Teaching for cosmopolitan values and collective identities*. Oxford: Oxford University Press.

Українські науковці також досліджували дане питання. Так, такі представники педагогічних наук, як О. Сухомлинська, Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков¹ розглядали сутність та практику впровадження в систему освіти громадянської освіти. Громадянську освіту у контексті культури участі досліджували А. Карнаух², А. Терещенко³, М. Іванов⁴.

Метою статті є з'ясувати специфіку громадянської освіти як інструменту формування культури участі громадян в контексті реалізації реального народовладдя в Україні.

Виклад основного матеріалу. Громадянська освіта є предметом досліджень низки наук – педагогічних, правових, соціологічних, політичних. У контексті зростаючої актуальності громадянської освіти у реалізації державних політик (культурної, соціальної, політики пам'яті тощо) з'являється особлива необхідність дослідження даного предмету з точки зору політико-правових наук. Існує тісний взаємозв'язок та взаємодоповнення політико-правових наук та громадянської освіти. Так, громадянська освіта як тип навчання задля досягнення своєї мети та у змістовому наповненні послуговується напрацюваннями представників політичних та юридичних наук. Крім того, громадянська освіта стає предметом теоретичних та прикладних політико-правових досліджень як механізм соціалізації особистості та інструмент формування культури участі громадян в умовах актуалізації питання реального народовладдя.

Власне, поняття громадянської освіти пройшло шлях становлення від розуміння як складової виховання особистості як громадянина⁵ до тлумачення як «навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформацію, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, і розвитку їх ставлення та поведінки, щоб дати їм можливість здійснювати і захищати свої демократичні права та обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права»⁶.

Під громадянською освітою у даній науковій розвідці автори пропонують розуміти систему освітніх, просвітницьких, менторських, соціальних та політичних технологій, що має на меті формування відповідального громадянина та його культури участі громадян через засвоєння знань щодо демократичного устрою та публічного управління, поведінкових патернів та навичок критичного мислення, демократичних цінностей.

Поширеною є думка, що громадянська освіта повинна провадитись на рівні закладів формальної освіти для дітей та молоді, так як саме ці категорії населення схильні до швидкої соціалізації в суспільстві. Однак, на сучасному етапі розвитку освіти та поширення концепції навчання впродовж життя (LLL – life long learning) громадянська освіта та здобуття відповідних компетентностей поширюється і на доросле населення. Як зазначає Європейська комісія навчання протягом життя надає не лише додаткові професійні знання, а й підвищує соціальну включеність, активне громадянство та особистісний розвиток⁷.

Щодо суб'єктів провадження громадянської освіти варто виокремити формальні та неформальні, які і визначають основні форми громадянської освіти (формальна, неформальна, інформальна). До перших належать інститути держави, які відповідають за розробку концепції громадянської освіти (наприклад, Міністерство освіти і науки) та заклади освіти і установи, які впроваджують її безпосередньо (заклади середньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти,

¹ *Громадянська освіта: теорія і методика навчання* (2008). Київ: ЕТНА-1.

² Карнаух, А. (2007). Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді. *Політичний менеджмент*, 6, 82-88.

³ Терещенко, А.Б. (2010). Досвід вивчення громадянської освіти та її релевантність: аналіз думок старшокласників в шкіль Луганської та Львівської областей. *Наукові записки*, 110, 12-19.

⁴ Іванов, М.С. (2003). До проблеми з'ясування змісту громадянської та політичної освіти. *Наукові записки*, 21, 64-68.

⁵ Руссо, Ж.Ж. (2016). *Еміль, или о воспитании*. Москва: Мультимедийное издательство Стрельбицкого.

⁶ *Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини*. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec 7 Комітету Міністрів. (2010). *Council of Europe*. <<https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>> (2020, січень, 19).

⁷ *Adult learning: It is never too late to learn* (2006). Communication from the Commission of The European Communities. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52006DC0614>> (2020, січень, 25).

міжнародні організації тощо). До неформальних можна віднести інститути громадянського суспільства та засоби масової комунікації (телебачення, радіо, соціальні мережі, тощо).

Формальна громадянська освіта стала основним інструментом формування культури участі громадян в країнах розвинутої демократії як одна з обов'язкових навчальних дисциплін в системі шкільної та вищої освіти і постійно доповнюється іншими формами освіти. Такий підхід дозволяє державі вибудовувати відносини з громадяни на принципах довіри, паритетності у прийнятті рішень та співвідповідальності.

Щодо української практики, то такий курс не був інтегрований як навчальна дисципліна в закладах загальносередньої освіти, незважаючи на розроблені ще на початку століття концепції політичної освіти¹ і концепції впровадження громадянського виховання². Хоча концепція «Нової української школи» передбачає серед десяти компетенцій для життя соціальну та громадянську компетентності, які включають усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів повагу до закону, дотримання прав людини і підтримку соціокультурного різноманіття³. Системне впровадження громадянської освіти на цьому рівні освіти лише планується. Однак, відбувається поступове впровадження курсів громадянської освіти у закладах вищої освіти за підтримки Міністерства освіти і науки України та неурядових організацій. Так, наприклад, з 2018 р. у ЗВО впроваджується курс «Демократія: від теорії до практики»⁴. Станом на початок 2020 р. до курсу залучились 30 ЗВО з усієї України.

Неформальна форма громадянської освіти реалізується окремо від обов'язкових навчальних планів у закладах загальносередньої, професійно-технічної, передвищої фахової та вищої освіти. Вона слугує альтернативою формальній освіті та/або є її доповненням і використовується в концепції навчання протягом усього життя. Така форма освіти є цілеспрямованим, організованим процесом здобуття знань, вмінь, навичок, ставлень, спланованим особою або організацією. Значною відмінною рисою неформальної громадянської освіти від формальної є відсутність вікових, професійних чи інтелектуальних обмежень щодо учасників. Також, не обмежуються часові рамки проведення заходів неформальної громадянської освіти. До неформальної освіти можна віднести тренінги та короткотермінові курси, що, на відміну від формальної освіти, мають практичні короткострокові цілі. До неформальної освіти також можна віднести онлайн-освіту. Дана форма громадянської освіти є ефективним інструментом формування навичок громадянської та політичної участі через свою простоту викладення матеріалу та доступність. Так, наприклад, Платформа масових відкритих онлайн-курсів Prometheus пропонує цілий цикл курсів з громадянської освіти, які включають модулі «Економіка для всіх», «Урбаністика: сучасне місто», «Боротьба з корупцією», «Жінки та чоловіки: гендер для всіх», «Соціологія та соціальні дослідження: що, як, навіщо?», «Основи державної політики», «Основи лобіювання»⁵. В контексті формування культури участі громадян практична спрямованість неформальної форми громадянської освіти є перевагою порівняно із формальною. Однак, недоліком є те, що вона пропонує короткострокове несистемне навчання і охоплює окремі групи населення.

Інформальною громадянською освітою вважається система цілеспрямованих спланованими заходів, що не є інституціалізованими, тобто менше організованими і структурованими, ніж попередні види, та мають на меті розвиток громадянських компетентностей та практичне напрацювання поведінкових патернів активного громадянина. До інформальної освіти відноситься навчальна та просвітницька діяльність в родині, професійній діяльності, повсякденному житті.

¹ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні 2018 (Кабінет Міністрів України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>> (2019, грудень, 30).

² Постанова президії Академії педагогічних наук України "Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді" (2007). <<https://gurtok-suvener.jimdofree.com/app/download/13843555630/Концепція-громадянського-виховання-osobystosti.pdf?t=1509444046>> (2020, січень, 19).

³ Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Концепція нової української школи. (2016), 12. Міністерство освіти і науки України. <<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>> (2020, січень, 19).

⁴ Демократія: від теорії до практики. Звіт за результатами оцінки. IFES (2019). Київ, 29.

⁵ Громадянська освіта (2016). Платформа масових відкритих онлайн-курсів Prometheus. <<https://prometheus.org.ua/civileducation/>> (2020, січень, 20).

Учасники інформальної громадянської освіти самостійно обирають її спрямованість або вона визначається родиною чи суспільством. Надання інформації через засоби масової комунікації для розвитку громадянських компетентностей та формування культури участі громадян також можна вважати заходами, що відносять до інформальної громадянської освіти.

Всі три форми доповнюють одне одного та через їх реалізацію громадянська освіта стає інструментом формування культури участі громадян.

Класично громадянська освіта включає три важливих компоненти, які наводить американська дослідниця М. Брансон у своїй праці «Роль громадянської освіти». Це:

- громадянські знання;
- громадянські навички;
- громадянські ставлення¹.

Громадянські знання включають зміст того, що повинні знати громадяни. Цей компонент включає питання, які повинен знати і розуміти свідомий громадянин, а також напрацьований теоретичний і практичний досвід філософів, політологів, правознавців, юристів, політиків, управлінців. Такими знаннями в національних концепціях громадянської освіти є знання про громадянське життя, сутність політики, функціонування урядування держави, основи національної політичної системи, цінності та принципи демократії, ролі громадян в демократичній політичній системі країни.

Громадянські навички поділяють на інтелектуальні навички (навички критичного мислення) та навички участі. До інтелектуальних навичок відносять виявлення та опис, пояснення та аналіз, оцінювання, формування та захист власних позицій з громадських питань, а також володіння набором інтелектуальних інструментів, корисних для вирішення громадянських та політичних питань. Такі навички дають змогу надати значення та цінності нематеріальному, наприклад, ідеям чи концепціям демократії та культури участі громадян.

Навички участі стосуються практичного напрацювання вмінь, необхідних для усвідомленої, ефективної та відповідальної участі в процесах прийняття політичних та взаємодії у громадянському суспільстві. Такі вміння поділяють на взаємодіючі, моніторингові та навички впливу. Навички взаємодії включають вміння, необхідні громадянам для спілкування та співпраці з іншими. Моніторинг означає вміння, необхідні відстеження та контролю вирішення питань політичним процесом та урядом. Навички впливу стосуються здатності громадяни впливати на процеси прийняття політичних рішень і формальні та неформальні процеси управління в громаді.

Громадянські ставлення визначаються як риси особистого та публічного характеру, які важливі для підтримки та вдосконалення демократії. Це певною мірою визначає дозволену, необхідну або недопустиму поведінку громадянина в демократичному суспільстві. Вони, як і громадянські навички, розвиваються повільно у результаті формування та засвоєння у в приватному житті (вдома, під час навчання, в різних ком'юніті) та організаціях громадянського суспільства. Громадянські ставлення включають низку патернів поведінки, заснованих на засвоєнні особою ціннісних імперативів правового та політичного характеру. Це²:

- поведінку незалежного члена суспільства, що означає добровільне дотримання особистих патернів поведінки, які не вимагають зовнішнього контролю, прийняття відповідальності за наслідки своїх дій та виконання морально-правових зобов'язань як громадянина;
- дотримання особистих, політичних та економічних обов'язків громадянина, які включають турботу про себе, підтримку сім'ї та догляд, виховання та виховання своїх дітей. Крім того, сюди ж додається інформування про громадські питання, голосування, сплата податків, виконання державних обов'язків та зайняття керівних посади відповідно до здібностей особи тощо;
- повага індивідуальної цінності та гідності особистості. Поважати інших означає прислухатися до їхньої думки, враховувати їх права та інтереси та дотримуватися принципу верховенства більшості, але визнавати право меншості на відмінну думку;
- ефективна та відповідальна участь у справах громади, що включає ознайомлення з програмами кандидатів та партій перед голосуванням, участь у дебатах, необхідності брати на себе

¹ Branson, M. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. *Center for Civic Education*. <https://civiced.org/papers/articles_role.html> (2020, січень, 16).

² Branson, M. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. *Center for Civic Education*. <https://civiced.org/papers/articles_role.html> (2020, січень, 16).

відповідальність за вибір та рішення. Це також передбачає оцінку необхідності поступитися власними інтересами на користь суспільного блага;

– сприяння функціонуванню демократії, що охоплює поінформованість та уважність щодо суспільних справ, вивчення та обговорення конституційних цінностей та принципів, трансляція цінностей, відстеження відповідності дій політичних лідерів та державних органів зміцненню демократичних та конституційних цінностей і принципів та вжиття відповідних заходів у разі відсутності відповідності. Це ставлення також потребує від громадянина мирними, законними засобами діяти щодо зміни законів, які вважаються нерозумними або несправедливими.

Саме формування навичок участі та ставлень як складової громадянської освіти є інструментом формування культури участі громадян в контексті реального народовладдя в Україні. Адже культура включає набір знань, цінностей, норм і уявлень про політико-правову систему. Громадянська освіта як система освітніх та інших технологій формує світогляд громадянина, надаючи йому необхідні знання про громадянське і політичне життя системи, що є одним із ключових елементів громадянської освіти.

Крім того, громадянська освіта сприяє розвитку культури участі громадян через набуття навичок. Навички такої участі формуються під час занять з використанням інтерактивних методів навчання (симуляція виборчого процесу, засідань органів самоврядування, прийняття рішень, вирішення кейсів тощо). Задля формування стійких навичок та зміни патернів поведінки, такі заняття мають бути системними та комплексними.

Так, успішним кейсом впровадження інтерактивного навчального курсу у ЗВО України є навчальна дисципліна «Демократія: від теорії до практики». Проєкт реалізується Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) за підтримки USAID Ukraine, Міністерства міжнародних справ Канади та британської допомоги від уряду Великої Британії. Подібний проєкт у 2011 році організація успішно реалізувала у Грузії. У перший рік впровадження в Україні участь у проєкті взяли 8 закладів вищої освіти, серед яких і Донецький національний університет імені Василя Стуса. Міжнародна фундація виборчих систем та ДонНУ імені Василя Стуса здійснюють впровадження навчальної дисципліни «Демократія: від теорії до практики» у партнерстві відповідно до угоди про співпрацю від грудня 2017 року. Міжнародна фундація виборчих систем забезпечує Університет навчальними матеріалами для викладання та організує підготовку викладачів дисципліни. Університет у свою чергу сприяє інтеграції навчальної дисципліни до освітнього процесу. Так, починаючи з 2018-2019 навчального року здійснюється викладання навчальної дисципліни «Демократія: від теорії до практики» для здобувачів вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса. У 2019-2020 навчальному році «Демократію: від теорії до практики» вивчали понад 120 здобувачів вищої освіти 1 – 4 курсів різних спеціальностей (історія, біологія, фізика, економіка, право, політологія, математика, інформаційні технології).

Структура цієї навчальної дисципліни відрізняється від більшості інших, які є в українській освітній практиці. Вона складається з трьох основних елементів: навчальний план та матеріали, інтерактивні методи навчання, студентський проєкт. Перший елемент передбачає засвоєння політико-правових та громадянських знань. Засвоєння цього елемента здобувачами вищої освіти сприяє формуванню системи визначених демократичних цінностей та уявлень на основі отриманих знань про права людини, суспільне, громадське та політичне життя. Індикаторами засвоєння політико-правових знань є відсоток правильних відповідей на спеціальному тестуванні. Так, викладачі курсу робили заміри знань на початку курсу та по завершенню у вигляді тестування, результати якого передавались до IFES. Заміри результатів проводились щодо 5 університетів, які впроваджували курс у першому семестрі 2018-2019 н.р. За результатами підсумкового тестування прохідний бал збільшився на 25%. Ще 88% вказали, що курс «допоміг їм краще розуміти методи громадянської участі». Засвоєння знань також підтвердили результати проведених 8 фокус-груп зі здобувачами вищої освіти¹.

Другим елементом є інтерактивні методики викладання, що мають на меті закріплення умінь і навичок студентів. Такі навички включають як інтелектуальні (критичне мислення, оцінка політичної реальності тощо), так і навички участі (у вирішенні суспільно важливих проблем, побудові компромісу, громадських слуханнях, прийнятті рішень тощо). Наприклад, викладачі курсу використовують такі вправи, спрямовані на розвиток критичного мислення: «Континуум», «Людський барометр», «Карусель». Крім того, інтерактивні методики розвивають навички медіації, фасилітації, аналізу суспільно-політичних подій (наприклад, аналітична дискусія, дебати, «Чотири

¹ *Демократія: від теорії до практики*. Звіт за результатами оцінки. IFES (2019). Київ, 19.

кути», «Мозаїка» тощо). За результатами фокус-груп із викладачами курсу більшість викладачів на високому рівні оцінила розвиток навичок критичного мислення та участі у студентів. Найбільше здобувачі вищої освіти, на думку викладачів, засвоїли навички розгляду питання з різних позицій (що можна порівняти до навичок толерантності та цінності плюралізму) та роботи з іншими задля спільної мети¹. Варто зауважити, що всі інтерактивні методики навчальної дисципліни були розроблені на основі міжнародної методології громадянської освіти «Посилення участі шляхом освіти у сфері демократії».

Третій елемент – студентський проєкт, що направлений на вирішення суспільно важливої проблеми у своїй громаді – сприяє практичному розвитку навичок участі формуванню демократичних установок та засвоєнню ставлення здобувачів вищої освіти до себе, як до відповідальних і свідомих громадян. Цей елемент навчальної дисципліни «Демократія: від теорії до практики» є найвагомішим. Обов'язковим пунктом при його оцінюванні є початок реалізації проєкту. Так, здобувачі вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса, які вивчали навчальну дисципліну у 2019-2020 навчальному році, розробили і реалізували наступні проєкти: «Не потрібна горілка, не потрібен абсент! Є кращий варіант – завітай на івент!», «Дихай вільно. Живи тверезо», а також проєкти, що стосувались тем інклюзивного навчання, булінгу та кібербулінгу, гомофобії в Україні, насильства щодо жінок. Відмітимо, що переважна більшість проєктів стосувались забезпечення та захисту прав людини, адже ця тема є наскрізною темою курсу.

Про підвищення культури участі здобувачів вищої освіти Донецького національного університету імені Василя Стуса свідчить не лише реалізація їх власних проєктів, а й поширення правових, громадянських та політичних знань, демократичних цінностей, політико-правових установок культури участі громадян. Так, випускниці курсу стали регіональними координаторами та лекторами серії інтерактивних лекцій та моделювань виборчого процесу для молоді, яка голосувала вперше «Молодь не лайкає. Молодь голосує» напередодні президентських та парламентських виборів в Україні у 2019 році. Ця просвітницька кампанія реалізовувалась Міжнародною фундацією виборчих систем спільно з Міністерством юстиції України та ГО «Я маю право» і мала на меті ознайомити цільову аудиторію з основними юридичними аспектами, правами та навичками участі у виборчому процесі². Окрім того, випускники «Демократії: від теорії до практики» створили громадську організацію «YoDA» (Youth Democratic Association), яка займається просвітою молоді, її залученням до волонтерської та громадської діяльності. Все це свідчить про підвищення рівня культури участі здобувачів вищої освіти після проходження навчальної дисципліни³.

Навичка участі у суспільно-політичному житті формується через стажування та спостереження за діяльністю інститутів громадянського суспільства та державної влади, що закріплює поведінкові патерни культури участі та установки, що спонукають індивіда до громадянської діяльності. На думку авторів, індикаторами участі індивідів виступають відсоток громадян, що взяли участь в електоральних процесах, кількість існуючих громадянських об'єднань, членство у політичних партіях у динаміці.

Разом із поширенням знань, суб'єкти провадження громадянської освіти формують уявлення громадян про «правильну» і «неправильну» поведінку та створюють умови для набуття громадянами існуючих демократичних цінностей та правил, виховуючи почуття залученості до ціннісної системи суспільства, сприяють розвитку почуття взаємозв'язку індивіда з іншими членами суспільства та державою через усвідомлення своєї громадянської приналежності, а відповідно громадянських установок. Це відбувається через засвоєння громадянських ставлень. На практиці в громадянській освіті це відбувається через виконання власних проєктів, спрямованих на зміни у середовищі особи, яка навчається. Індикаторами рівня розвитку громадянських ставлень, на думку авторів, є відсоток громадян, які мають політичні та громадянські орієнтації спільні з тими, що проголошує політична система; відсоток довіри до громадських організацій та політичних інститутів; відсоток громадян, що відчують задоволеність політичною системою.

¹ *Демократія: від теорії до практики*. Звіт за результатами оцінки. IFES (2019). Київ, 29.

² Young Ukrainian Leaders Educate Peers About the Electoral Process. *IFES*. <<https://www.ifes.org/news/young-ukrainian-leaders-educate-peers-about-electoral-process>>. (2020, січень, 20).

³ Випускники курсу IFES із громадянської освіти об'єдналися, аби залучити більше громадян до демократичних процесів. *IFES Ukraine*. <<https://ifesukraine.org/vypuskniky-kursu-ifes-iz-gromadyanskoyi-osvity-obyednalsya-aby-zaluchty-bilshe-gromadyan-do-demokratychnyh-procesiv/>> (2020, лютий, 08).

Через засвоєння знань, навичок та ставлень громадянська освіта формує культуру участі громадян. Це питання особливо актуалізується в Україні в контексті реального народовладдя. Адже в Конституції України закріплена ідея народовладдя у першому пункті статті 5, де зазначено «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ».¹ Реальне народовладдя передбачає використання механізмів участі громадян як безпосередньо – через конституційні форми (вибори, референдуми) та форми, які належать до невичерпного переліку (петиції, мітинги, запити, інструменти е-демократії, реалізація права на спротив тощо), так і опосередковано – через представницькі установи. Однак, ефективна реалізація цих форм реального народовладдя потребує від громадян високого рівня політико-правової обізнаності, сформованої культури участі громадян та міцних ціннісних демократичних орієнтацій. Усе це можливе через системне запровадження громадянської освіти на рівні державної політики через формальну, неформальну та інформальну форми освіти.

Висновки і пропозиції. За сучасних умов в країнах, де відбувається становлення демократії та триває активний процес зміцнення інститутів державної влади та громадянського суспільства, актуалізується питання формування культури участі громадян як складової механізму реалізації конституційного принципу народовладдя. Одним з інструментів формування культури участі є громадянська освіта. В Україні громадянська освіта провадиться в формальній, неформальній та інформальній формі. Однак, відсутність чіткої та системної державної політики розвитку громадянської освіти, реалізація усіх цих форм є малоефективним та несистемними. Українське громадянське суспільство потребує підвищення політичної та правової культури громадян, які володіли б знаннями щодо функціонування політичної системи, критично мислили, брали активну участь у житті громади та держави, усвідомлювали та несли відповідальність за прийняті рішення, реально розуміли та активно використовували інструменти безпосередньої та посередницької демократії в процесі прийняття рішень. Задля задоволення цих потреб потрібно системно та виважено реалізовувати Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, створити умови для системного провадження громадянської освіти, починаючи від виховання в родині та завершуючи організацією навчання впродовж життя.

References:

1. Vypusknky kursu IFES iz hromadianskoi osvity obiednalya, aby zaluchyty bilshe hromadian do demokratychnykh protsesiv IFES Graduates in Civic Education Unite to Engage More Citizens in Democratic Processes. *IFES Ukraine*. <<https://ifesukraine.org/vypusknky-kursu-ifes-iz-gromadyanskoyi-osvity-obiednalya-aby-zaluchyty-bilshe-gromadyan-do-demokratychnykh-proczesiv/>> (2020, February, 08). [in Ukrainian].
2. Hromadianska osvita [Civil education] (2016). *Platforma masovykh vidkrytykh onlain-kursiv Prometheus* [Prometheus open source online courses platform]. <<https://prometheus.org.ua/civileducation/>> (2020, January, 20). [in Ukrainian].
3. *Hromadianska osvita: teoriia i metodyka navchannia* [Civic education: theory and methodology of teaching] (2008). Kyiv: ETNA-1. [in Ukrainian].
4. *Demokratiia: vid teorii do praktyky. Zvit za rezultatamy otsinky*. IFES [Democracy: from theory to practice. Evaluation report. IFES] (2019). Kyiv. [in Ukrainian].
5. *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education] (2008). Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
6. Ivanov, M.S. (2003). Do problemy ziasuvannia zmistu hromadianskoi ta politychnoi osvity [The problem of clarifying the content of civic and political education]. *Naukovi zapysky* [Scientific Notes], no. 21, 64-68. [in Ukrainian].
7. Karnaukh, A. (2007). Hromadianska osvita yak zasib formuvannia politychnoi kultury molodi [Civic education as a means of shaping the political culture of youth]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], no. 6, 82-88. [in Ukrainian].
8. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [Constitution of Ukraine] (Verkhovna Rada Ukrainy) [(Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2020, January, 20). [in Ukrainian].
9. *Kontsepsiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini 2018* [Concept of development of civic education in Ukraine] (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Cabinet of Ministers of Ukraine]. *Ofitsiynyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>> (2019, December, 30). [in Ukrainian].

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2020, січень, 20).

10. Mill', Dzh.S. O svobode [About freedom]. In *Liberty*. <<http://old.inliberty.ru/library/491-o-svobode>> (2020, January, 16). [in Russian].
11. Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. Kontseptsiiia novoi ukrainskoi shkoly [New Ukrainian School. Conceptual principles of secondary school reform. The concept of a new Ukrainian school] (2016), 12. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy* [Ministry of Education and Science of Ukraine]. <<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>> (2020, January, 19). [in Ukrainian].
12. Platon (1986). *Dialogi* [Dialogues]. Moscow: Mysl'. [in Russian].
13. *Postanova prezydii Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy "Pro kontseptsiiu hromadianskoho vykhovannia ditei i molodi"* [Resolution of the Presidium of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine "On the concept of civic education of children and youth"] (2007). <<https://gurtok-suvenir.jimdofree.com/app/download/13843555630/Koncepcija-gromadjanskogo-vyhovannja-osobystosti.pdf?t=1509444046>> (2020, January, 19). [in Ukrainian].
14. *Rozporiadzhennia pro Kontseptsiiu rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini 2018* [Regulation on the Concept of Development of Civic Education in Ukraine] (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Cabinet of Ministers of Ukraine]. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>> (2019, December, 30). [in Ukrainian].
15. Russo, Zh.Zh. (2016). *Jemil', ili o vospitanii* [Emil, or about parenting]. Moscow: Mul'timedijnoe izdatel'stvo Strel'bickogo. [in Russian].
16. Tereshchenko, A.B. (2010). Dosvid vyvchennia hromadianskoi osvity ta yii relevantnist: analiz dumok starshoklasnykiv v shkil Luhanskoi ta Lvivskoi oblasti [The experience of the studied civic problems and its relevance: analysis of the opinions of high school students of Luhansk and Lviv regions]. *Naukovi zapysky* [Proceedings], no. 110, 12-19. [in Ukrainian].
17. Tokvil', A. Demokratija v Amerike [Democracy in America]. *Jelektronnaja biblioteka* [Digital library]. <https://www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democracy_1.pdf> (2020, January, 16). [in Russian].
18. Khartiia Rady Yevropy z osvity dla demokratychnoho hromadianstva i osvity v haluzi prav liudyny. Pryiniata v ramkakh Rekomendatsiia CM/Rec 7 Komitetu Ministriv [Council of Europe Charter for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Adopted under Recommendation CM / Rec 7 of the Committee of Ministers] (2010). *Council of Europe*. <<https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>> (2020, January, 19). [in Ukrainian].
19. Adult learning: It is never too late to learn (2006). Communication from the Commission of The European Communities. *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52006DC0614>> (2020, January, 25). [in English].
20. Bennett, W. Lance Changing Citizenship in the Digital Age. *OCED*. <<http://www.oecd.org/education/cei/38360794.pdf>> (2020, January, 19). [in English].
21. Branson, M. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. *Center for Civic Education*. <https://civiced.org/papers/articles_role.html> (2020, January, 16). [in English].
22. Burroughs, G. (2010). *Civic education among historically marginalized youth in an urban setting: promising practices*: dissertation, Doctor of Education. New Brunswick. [in English].
23. *Contemporary Youth Culture: An International Encyclopedia* (2006). Westport: Greenwood Press. [in English].
24. Galston, William A. (2001). Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education. *Annual Review of Political Science*, 4, 217-234. [in English].
25. McDonough, K., Feinberg, W. (2003). *Citizenship and education in liberal-democratic societies: Teaching for cosmopolitan values and collective identities*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
26. Michael, B., Alderfer, Ph., Bowser, G., Temba, J. (1999). The Effects of Civic Education on Political Culture: Evidence from Zambia. *World Development*, 27, 807-824. [in English].
27. Pratte, R. (1988). *The Civic Imperative: Examining the Need for Civic Education. Advances in Contemporary Educational Thought Series*. New York: Teachers College Press. [in English].
28. Young Ukrainian Leaders Educate Peers About the Electoral Process. *IFES*. <<https://www.ifes.org/news/young-ukrainian-leaders-educate-peers-about-electoral-process>>. (2020, January, 20). [in English].